

**Karahan, Akartürk (2013), *Dīvānu Luğati't Türk'e
Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara,
TDK Yayınları 657s., ISBN: 978-975-16-2577-9**

Gülşah Yılmaz*

Türklerin bilinen ilk sözlüğü olan Dīvānu Luğati't Türk, Ali Emiri tarafından 1914 yılında bulunmuştur. O tarihten itibaren Dīvānu Luğati't Türk, haklı olarak, Türkoloji için en önemli kaynak kitapların başında gelmektedir. Karahanlı hanedanına mensup bir şehzade olduğu düşünülen Kâşgarlı Mahmud'un, eseri kaleme alma amacının, Türk dilinin üstün vasıflı bir dil olduğunu göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek olduğu bilinmektedir. A. Karahan, eserinin ön sözünde, "*Kâşgarlı Mahmud'un* Türk dili üzerine ortaya koyduğu bu eser salt bir sözlük ve gramer kitabı olmayıp, dönemin Türk Dünyasını siyasi sosyal ve kültürel açıdan çok yönlü olarak geniş bir dil malzemesiyle tanıtan ansiklopedik bir eserdir" (Karahan, 2013: 11) değerlendirmesini yapmıştır.

Dīvānu Luğati't Türk ve Kâşgarlı Mahmud ile ilgili bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Eser üzerine yapılan son çalışmalardan biri de, Türk Dil Kurumu Yayınları arasında çıkan, Akartürk Karahan'a ait yukarıda zikredilen yayındır. Eserdeki lehçelerin tarihsel-modern karşılaştırmalı yöntemle ele alındığı bu kitap, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalında Prof. Dr. Jale Demirci danışmanlığında hazırlanan doktora tezinin gözden geçirilmiş şeklidir. *Dīvānu Luğati't Türk'e* Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi adlı eserin içeriği yazarı tarafından, "*Türk lehçe bilimi açısından önemi dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un Dīvānu Luğati't Türk* adlı eserinde bahsedilen lehçeler, bu lehçelerin yazı dilinden ve Eski Türk yazı geleneğinden ayrılan yönleri, Türk dili tarihi içerisindeki durumları, modern Türk lehçeleriyle bağlantıları incelenmiştir" (Karahan, 2013: 11) şeklinde ifade edilmiştir. Eser, giriş ve önsöz dışında yedi bölüm ve ayrıca özel adlar ve sözcük dizininden oluşmaktadır.

Çalışmanın ön sözünde Dīvānu Luğati't Türk'ten ve çalışmanın içeriğinden bahsedilmiştir. "Giriş" bölümünde çalışmanın konusu, inceleme yöntemi, konu külliyatı ve çalışmada kullanılan kısaltmalar, işaretler yer almaktadır.

"XI. Yüzyıl Türk Dünyası ve Türk Lehçeleri Konuşurları" ana başlığını

* Arş. Gör. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gulsahyilmaz4048@gmail.com

taşıyan birinci bölümü “XI. Yüzyılda Türk Dünyasının sınırları ve Türk Dünyasında Genel Siyasi Durum” ve “Kâşgarlı Mahmud’a göre XI. Yüzyılda Türkçe Konuşan Boy ve Topluluklar” adının taşıyan iki alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde XI. Yüzyılda, Türk nüfusunun Karahanlı, Selçuklu, İdil Bulgar, Gazneli ve Uygur devleti olmak üzere beş devletin sınırları içerisine yayıldığı belirtilmekte ve bu devletler hakkında bilgi verilmektedir. Burada verilen bilgilere göre; önceleri “Türkistan Uygur Hanları” ismi ile anılan Karahanlılardan ilk olarak Rus şarkiyatçı V. V. Grigorev (1816-1881), 1874’teki bir makalesinde “Karahanlı” adıyla bahsetmiş ve zamanla bu ad, ilim âleminde yaygınlık kazanmıştır. XI. yüzyılda boylar birliğine dayanan Karahanlılar, Çiğiller başta olmak üzere, Karluk, Yağma, Tuhsı gibi boyların etkili olduğu bir devletti ve bu devletin sınırları içerisinde Türk ve yabancı kökenli birçok etnik grup bir arada yaşamıştır. Orta Asya’daki ilk müslüman Türk Devleti olma hadisesi ise Abdülkerim Satuk Buğra Han’ın (öl. 955/959) İslamiyet’i kabul etmesinin ardından bu devlete bağlı diğer boyların da İslamiyet’e girmesiyle gerçekleşmiştir. Bu dönemde Uygurlar, Beşbalık bölgesinde yaşamaktadırlar. İslami çevrede Arap yazısı kullanılmaya başlanmış ancak Uygur yazısı tümüyle terk edilmemiştir. Birçok alanda Uygur etkisi Karahanlı döneminde ve sonraki yüzyıllarda varlığını korumuştur. XI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Oğuzlar tarafında Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştur. Kâşgarlı, eserinde Selçuklulardan sadece *Sälçük* adında ataları vardır ve buna *Sälçük sü bâşı* diye hitap edildiğini ifade etmiştir. İdil Bulgar Devleti, İdil (Volga) Nehri’nin orta havzasında Bulgarlar tarafından kurulmuş ve Bulgarlar bu sahada Türk İslam kültürünün önemli bir temsilcisi olmuştur. XI. yüzyılda varlığını sürdüren diğer bir Türk Devleti Gaznelilerdir (962–1136). Samanilerin hassa ordusunda yetişen Türk Kumandanlarından Alp Tekin’in Gazne’yi fethetmesiyle kurulmuş ve Gazneli Sultan Mahmud zamanında bugünkü Afganistan, Horasan, Irak-ı Acem, Toharistan Siistan, Pencap, Miltan ve Sind’in bir kısmına kadar genişlemiştir (Karahan 2013: 31-35).

“Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türkçe Konuşan Boy ve Topluluklar” alt başlığı altında ise; Dîvân’da, Türklerin yirmi boy oldukları (Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız, Çiğil, Tuhsı, Yağma, Oğra, Çaruk, Çömül, Uygur, Tangut, Hıtay, Tawgaç) ve her boyun kendi içinde birçok alt dalları olduğu bilgisi yer almaktadır. Bir tarihçi titizliğiyle hazırlanan bu bölümde, Dîvân’daki verilerden yola çıkılarak, XI. yüzyıl Türkçe konuşurlarının gösterildiği bir tablo oluşturulmuştur. Ardından tek dilli Türk toplulukları ve iki dilli Türk toplulukları belirtilmiş ve bunlar hakkında bilgiler verilmiştir. Tek dilli Türk toplulukları da kendi içinde “Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tuhsı, Uygur, Yağma” boylarının yer aldığı “Ortak Türkçe Muhiti İçindeki Türk Toplulukları”, “Bulgar ve Suvar” boylarının dahil olduğu “Ortak Türkçe Muhiti dışındaki Türk Toplulukları” alt başlıklarına ayrılarak incelen-

miştir. İki dilli Türk toplulukları ise “Argu ve Kençek” boylarının yer aldığı “Karahanlı Ülkesindeki İki Dilli Türkler”, “Basmıl, Çömül, Kay, Tatar, Yabaku” boylarının bulunduğu “Kuzey Bozkırlarındaki İki Dilli Türkler”, “Hotan, Soğd, Tübüt” topluluklarını içeren “İkinci Dilleri Türkçe Olan Yabancı Topluluklar” alt başlıklarına ayrılmıştır. Balasagun, Barsgan, Kāşgar, Kuça, Sayram, Uç şehirleri ise “Kāşgarlı'nın Lehçe Özelliklerine Değindiği Şehir Halkları” şeklinde ele alınmıştır.

İkinci bölümde “Dīvānu Luġāti't-Türk'ün Lehçe Söz Varlığının Yazımı” ana başlığı altında “Dīvānu Luġāti't-Türk'ün ve Döneminin Yazımı ve Lehçe Kaydı Olan Sözcüklerin Genel Yazım Özellikleri” ele alınmıştır. Bölümün başında Kāşgarlı'nın eserini Arapça olarak yazmasının sebebine değinen Karahan, daha sonra genel olarak dönemin ve Dīvān'ın yazımından bahsetmiştir. Buradan edindiğimiz bilgilere göre, İslamiyet ile birlikte Türkler tarafından Arap alfabesinin benimsenmesine karşın, Uygur (Kāşgarlı'nın deyimiyle Türk) yazısı tamamen terk edilmemiştir. “Lehçe Kaydı Olan Sözcüklerdeki Genel Yazım Özellikleri”, ünlülerin ve ünsüzlerin yazımı olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Dīvān'ın yazımında /a, ā, e, ı, i, o, ö, u, ü/ ünlüleri ve bunların uzun şekilleri kullanılmıştır. Çalışmada ünlüler “Söz Başında, İlk Hecede, Söz İçinde, Söz Sonunda Ünlülerin Yazımı ve Uzun Ünlülerin Gösterimi” şeklinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Aynı yöntemle, ünsüzlerin yazımı konusu da incelenmiştir.

Üçüncü bölüm “Ses Bilgisi Bakımından XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri” ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde “Kāşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Ünlü Düzeni” alt başlığında Dīvān'da /a/, /ā/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri ve bunların uzun şekillerinin mevcut olduğu bilgilerine ulaşılmaktadır. Karahan, bazı isimlerin uzun ve kısa biçimlerini gösteren bir tablo ile birlikte “*Dīvāndaki uzunluklarla ilgili ifadelerden, XI. yüzyılda bazı sözcüklerin hem uzun hem kısa biçimlerinin olduğu; ancak kısalma temayülünün artmakta*” (s. 112) olduğu bilgisini sunmaktadır. Ünlü *Değişkeleri*, ve *Ünlü Düşmesi* izahının ardından “Kāşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Ünsüz Düzeni” başlığı altında Kāşgarlı'nın *Türkçede 18 ünsüz harfin bulunduğunu ve Türk yazısının bu harflerle yazıldığını* (Karahana 2013: 115) ifade ettiği aktarılmakta ve bu ünsüzler ele alınmaktadır. Ayrıca eserdeki ünsüzler bir tablo ile gösterilmiştir. “Ünsüzlerde Görülen Ses Olaylarının” ardından “XI. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Morfo-Fonemik Değişkeler” ortaya konmuştur.

Dördüncü bölüm “Biçim Bilgisi Bakımından XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri” başlığı altında “*Dīvānda da lehçe ayrımları en çok söz varlığı ve sesbilim alanlarında bulunmakta, söz diziminde hiçbir ayırım görülmemektedir. Biçim bilgisindeki lehçe ayrımları ise sıfat-fiil eklerinde, yapım eklerinde ve zaman eklerinde ve zaman eklerinde az sayıda bulunan değişkeler şeklindedir*” bilgisinin verilmesinin ardından “Sıfat –fiil eklerinde lehçeler arası değişkeler”, “Sı-

fatlarda Pekiştirme”, “Zaman ve Kip Eklerinde Lehçeler Arası Değişikler” ayrı başlıklar altında açıklanmaktadır.

Beşinci bölümde, “XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz Varlığının Anlam Özellikleri” Türk lehçeleri arasındaki eş değerlik ve yalancı eş değerlik kavramları bağlamında incelenmektedir. Bu bölümün başlıkları “XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz Varlığında Eş Değerlik” ve “XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz Varlığında Yalancı Eş Değerlik” şeklindedir. Eş değer söz varlığı “fiiller” ve “adlar” olarak iki kısma ayrılmış; ayrıca “bire bir, bire çok ve bire hiç eş değerlik” şeklinde alt başlıklarda değerlendirilmiştir. Buradaki bire bir eş değerlik hayvan, bitki, organ, zaman, renk adları, sıfatlar, edatlar ve zarflar şeklinde tablolara ortaya konmuştur. Bire hiç eş değer söz varlığı da, meslek, sanat, zanaat terimleri; hayvan, bitki, yemek, giyim-kuşam, dokuma vb. adlar; sosyal yapı, sosyal kurallar ve inanışlarla ilgili, hitap ifadeleri, unvanlar, alet ve eşya adları ve fiiller olmak üzere dokuz alt başlık altında, tablolarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışmada, “XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz Varlığında Yalancı Eş Değerlik” başlığı altında Türk lehçeleri arasında yalancı eş değerlerin oluşumunun sebepleri şu şekilde ifade edilmektedir:

1. *Türkçenin uzun tarihi geçmişi sırasında tarihi, coğrafi, siyasi şartlar nedeniyle çeşitli alt dallara ayrılması ve uzaklaşması,*

2. *Yabancı dillerin etkisinin lehçelerde her zaman aynı biçimde gerçekleşmemesi,*

3. *Ana dilden gelen bazı sözcüklerin lehçelerin lehçelerden birinde yazı diline geçerken, diğerinde ağızlarda farklı anlamlar ve üslup kazanmasıdır.*

Ayrıca eserde, Dīvān’da yer alan yalancı eş değer fiiller ve adlar tablo şeklinde gösterilmektedir.

Dil ve Lehçeler Arası İlişkiler ana başlığını taşıyan altıncı bölümde “Eski Türk Yazı Dili ve XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri”, “XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Arasındaki İlişkiler”, “XI. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Yabancı Dillerin Etkisi”, “XI. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Modern Türk Lehçeleriyle Olan İlişkileri”, alt başlıkları yer almaktadır. Karahan, “Eski Türk Yazı Dili ve XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri” başlığı altında Eski Türkçeye değindikten sonra *Eski Türkçe döneminde yazı dilinin dışında gelişen ağızlar olmuş ancak bu lehçeler yazı dilini fazla etkileyememiştir* (Karahan, 2013: 211) ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Eski Türk Lehçelerinde esas alınan /n/ (/ny/) Ğ /y/ Ğ /n/ değişikliklerinin her zaman ölçüt alınamayacağı ifade edilmektedir. Gabain’in sadece İslam öncesi metinlerde “y ağzı”, “yazıtların ağzı”, “n ağzı”, “Brahmi yazmalarının ağzı ve “Hiristiyani Yazmaları” ağzı olmak üzere beş ayrı ağzın izlerini tespit ettiği aktarıldıktan sonra bu ağzların özellikleri gösterilmektedir.

A. Karahan, *Karahanlı Türkçesinin* hangi Türk lehçesine dayandığı kesin

olarak bilinmiyor. *Ancak, Dīvāndaki bazı ifadelerden, Kâşgarlı Mahmud'un bazı lehçelerin tarafında durduğu ve kaydettiği lehçelerden bazılarının yazı diline ses, biçim ve söz varlığı yönlerinden daha yakın olduğu çıkarılabilir* (Karahan, 2013: 213) ifadelerini kullanmaktadır. Ayrıca *Dīvān'ın tümü gözden geçirildiğinde, lehçeler anlatılırken "1. Türk ve 2. Türkmen/Oğuz" şeklinde bir gruplamanın olduğu* görülmektedir. *Kâşgarlı bunu net ifade etmese de, lehçelerle ilgili verdiği bilgilerde bu iki grup hissedilmektedir* (Karahan, 2013: 213). ifadesinden sonra bu durumla ilgili açıklamalara yer verilmektedir. Dīvān'da bazı maddelerde Türkler (bazen Çiğiller) ve Oğuzlar'ın birbirleriyle karşılaştırdıklarını ifade eden Karahan, iki ayrı yönetim yapılanmasında bulunan topluluklar olmasının yanında, Kâşgarlı Mahmud'un bunları iki ayrı lehçe grubu olarak görmesinden de kaynaklanmasını muhtemel sebep olarak belirtmektedir. Dīvān'da Türk grubu ve Oğuz grubu ayrımı örnekleri de on iki madde ile açıklanmaktadır. Burada Dankoff ve Kelly'nin de Türk kelimesiyle, Karahanlı Devleti içerisindeki Çiğil lehçesini anladığı belirtilmektedir (Karahan, 2013: 216). Dīvān'da ilişkileri açıkça belli olan topluluklar; a)Çiğil-Yağma-Tuhsi, b)Oğuz-Kıpçak, c)Oğuz-Argu, d)Kıpçak-Bulgar-Yemek Suvar olarak aktarılmakta ve bu ilişkiler hakkında bilgilendirmeler yapılmaktadır. Oğuz-Kıpçak lehçe ilişkileri konusunda bu iki lehçenin Kâşgarlı'nın kayıtlarında birçok seslik, biçimlik ve söz varlığı özelliklerinde aynı kefeye konduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarına göre XI. yüzyılda Oğuzlar ve Kıpçakların birleştiği ses ve biçim özellikleri maddeler halinde sıralanmıştır. Karahan, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin seslik ve biçimlik bazı özelliklerde yakın oldukları gibi, söz varlıklarında da ortaklıklarının bulunduğunu belirtmiş ve bu ortak on dört sözcüğü aktarmıştır: "alığ" her şeyin kötüsü, "aruk" zayıf cılız arık" *kırnāk* "cariye, "kök" asıl soy vs. (Karahan, 2013: 218). Kâşgarlı tarafından, Oğuzlar ve Arguların birbirlerine yakınlıkları nedeniyle birbirlerini etkiledikleri ve Oğuzca olumsuzluk edatı "tāgöl'ün" Argu lehçesinden Oğuzca'ya geçtiği belirtilmiştir (Karahan, 2013: 218). "Oğuz –Argu Lehçe İlişkileri ve Kıpçak –Yemek –Bulgar Lehçe İlişkileri" bölümlerinde, coğrafi yakınlığın beraberinde getirdiği ortak özelliklere değinilmektedir. Eserde "XI. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Yabancı dillerin etkileri" de ayrı başlıklar halinde ele alınmış ve tablolara yer verilmiştir. Savaş, ticaret vs. çeşitli sebeplerden dolayı tüm toplumlar en eski zamanlardan beri etkileşimde bulunmuşlardır. Bu etkileşim dile de yansımış ve dilde karşılıklı alışverişe sebep olmuştur. Karahan, dildeki bu alıntıların kaynağının dönem ve çevreye göre değişiklik gösterdiğini belirtmektedir (Karahan, 2013: 221). *Bilindiği gibi diller ve lehçeler arası etkilerde çoğunlukla ad söz varlığı alıntılanmakta, fiil söz varlığında ve biçim özelliklerinde geçiş nadir olmaktadır. Dīvān'ın lehçe söz varlığında ki alıntılar da genellikle kolay alıntılanan, bitki, hayvan, eşya-alet adlarında görülmektedir. Yazı dili tarafında bulunan Çiğil lehçesinde etkiler çoğunlukla Eski*

Türk Yazı dilindeki alıntılara paralel olarak Çin Tohar, Soğd, Hint, İrani eski alıntılara dayanırken; Oğuz, Argu ve Kençek lehçelerinde daha çok Fars, İrani kaynaklı alıntılar söz konusudur (Karahan, 2013: 222). Karahan, “XI. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Modern Türk Lehçeleriyle Olan İlişkileri” ise bugünkü Türk lehçeleri ayırımında bulunan başlıca ses özellikleri açısından incelenmekte ve bu özellikleri şu şekilde ifade etmektedir: “*Bugünkü Türk lehçelerinin ayırımında bulunan başlıca ses özellikleri olan /n/ sesinin /y/ ve /y/, /n/ ve /yn/ biçimlerinde gelişmesi; /d/ sesinin /d/, /y/, /z/ biçimlerinde gelişimi; /v/’nin çift dudak sesi ve diş dudak sesi olarak iki biçiminin olması; /ä/’nin açık ve kapalı biçimlerinin olması /b-/’nin kimi lehçelerde korunurken, kimilerinde /m-/ olması, /ʃ/ denkliliğinin bulunması, /y-/ sesinin /y-, /c-, /Ø- olarak bulunması; ek başındaki /G/’nin korunması veya düşürülmesi gibi ses özellikleri Kâşgarlı Mahmud’un naklettiği ilk akla gelen verilerdir* (Karahan, 2013: 227).

Kitabın “XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz Varlığı” adlı yedinci ve son bölümünde 523 kelime etimolojik ve tarihsel gelişim bakımından kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır.

“Sonuç” bölümünde ise karşılaştırmalar sonucunda elde edilen bulgular altı sayfada özetlenmiştir.

Çalışmada yer alan “Genel Kaynakça ve Kısaltmalar” (s.615-638) bölümünde yer alan geniş kaynakçanın ardından, “Özel Adlar” ve “Sözcük Dizini” bölümleri ile çalışma daha da işlevsel bir kaynak haline getirilmiştir.

Sonuç olarak *Dīvānu Luġati ʿ Türk’e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi* adlı yayında, *Dīvānu Luġati ʿ Türk* esas alınarak Türk lehçe bilgisi lehçeler arası ilişkiler, lehçelerin tarihî ve modern dönemlerle bağlantıları vs. konular çeşitli açılardan incelenmektedir. Çalışma, eski Türk lehçeleri ve çağdaş Türk lehçeleri araştırmalarına katkı sunan bir kaynaktır. Bu kapsamlı ve titiz çalışmasıyla bilim dünyasına yapmış olduğu katkıdan dolayı Yrd. Doç. Dr. Akartürk Karahan’ı kutluyoruz.